

هوشنگ دولت آبادی
در پس آینه

ایرج وامقی
قوم از یاد رفته

چنگیز پهلوان
درباره‌ی صنعت فرهنگ

صدر تقی زاده
نوآوری در داد گاهی بی پایان

سهیلا شهبهانی
نخستین تک نگاری های فارسی

م.ف. فرزانه
قسمت

فریدون مشیری
دستهامان، نرسیده است ...

گلی امامی
گفتگو با ایزابل آلمده

رضا فرخفال
نگاهی به اصطلاحات نقد ...

آن ماری شیمل
عقل و عشق از دید گاه اقبال

احمد میرعلایی
زبان تی - اس - الیوت

معرفی کتاب

و ...

ماهنامه فرهنگی و هنری

گل

فروردین و اردیبهشت ۱۳۷۱ شماره ۲۵-۲۶

فولکلور / سید ابوالقاسم انجوی (شیرازی)
کامپیوتر و اهل قلم / کریم امامی

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

فروردین و اردیبهشت ۱۳۷۱ شماره ۲۶-۲۵

ماهنامه فرهنگی و هنری

صاحب امتیاز و مدیرمسئول:
کسری حاج سید جوادی

سر دبیر:
علی دهباشی

طراحی جلد و صفحات: مرتضی ممیز
اجرا: سوفی اسپریدونف با همکاری شیلا رضایی

حروفچینی: مؤسسه کامپیوتری مجد ۶۴۰۶۲۹۲
لیتوگرافی: فام ۳۱۳۴۰۳

پخش مجله: بهنگار ۸۹۳۹۲۱

نشانی برای ارسال مقاله‌ها و نامه‌ها و نقدها: تهران - صندوق پستی ۹۱۶ - ۱۳۱۴۵
مقالات «کلک» نمودار آراء نویسندگان آنهاست.
نقل مطالب با اجازه مجله یا نویسنده مقاله مجاز است.
«کلک» از بازگرداندن مطالب رسیده معذور است.
«کلک» در کوتاه کردن مقاله‌ها و ویراستاری آنها آزاد است.

۲۰۰ تومان

در این شماره می خوانید:

کلیک و زبان فارسی

در پس آینه (روایتی از نبرد آینهها در شاهنامه) / هوشنگ دولت آبادی
فولکلور... / سید ابوالقاسم انجوی (شیرازی) ۲۲

نقد و فن

در باره‌ی صنعت فرهنگ / چنگیز پهلوان ۳۵
تصویر «کنگ دژ»، آرمانشهر نظامی گنجوی / حجت‌الله اصیل ۴۷
زبان تی - اس - الیوت / استیفن اسپندر / احمد میرعلانی ۵۷
نوآوری در داد گاهی بی پایان / صفدر تقی زاده ۶۱
نظریه کلی باغبانی نکردن / لسک کولا کووسکی / صفدر تقی زاده ۶۶

عقل و عشق از دید گاه اقبال لاهوری / آنه ماری شیمل / خسرو ناقد ۶۸
شب تاریک و بیم موج و... / مهدی پرهام ۷۳
نخستین تک نگاری های فارسی (۱ - جلال آل احمد) / سهیلا شهبانی ۸۱
عشق، نوشداروی اندوه؟ (مروری بر آثار علی مؤذنی) / حسن عابدینی ۹۰

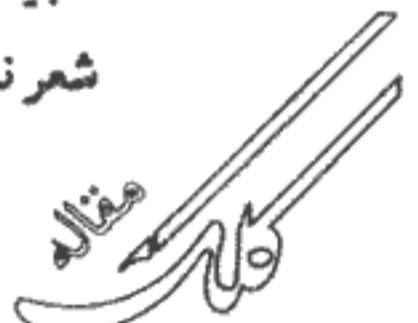
قسمت / م.ف. فرزانه ۹۶
قماربازها / اسلاومیر مروزک / پری منصوری ۱۱۳

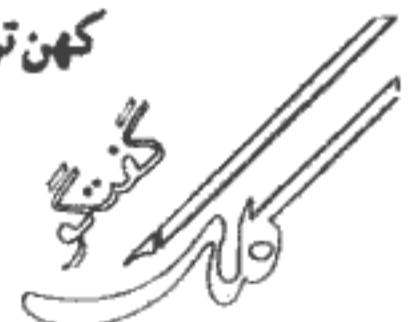
دستهامان، نرسیده است به هم... / فریدون مشیری ۱۱۵
دو شعر از منصور اوجی ۱۱۷

تاجیکستان / بازار صابر / می ستایم خیام را / میرسعید میرشکر ۱۱۹
شعر نمایش کلام است! / او کتاویو پاز / حسن فیاد ۱۲۱

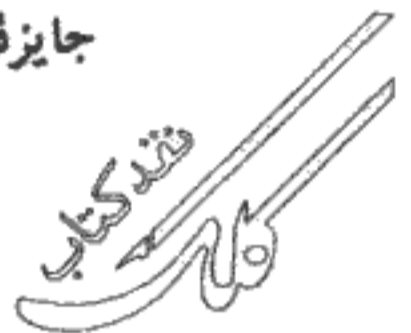
زمزمه هایی از چهارراه کتابی (۷): (کامپیوتر و اهل قلم) / کریم امامی ۱۲۷
کهن ترین واژگان صنعت چاپ در زبان فارسی / ناصرالدین پروین ۱۳۳

ارواح منتظرند (گفتگو با ایزابل آنده) / دوبرا وا کونینگ / گلی امامی ۱۴۱
من از تجربه گرایی و گونه گونی فرهنگی دفاع می کنم (گفتگو با سمیح القاسم / یوسف
عزیزی بنی طرف ۱۵۶

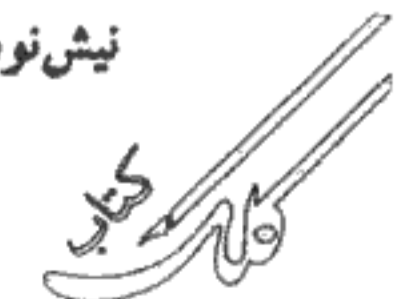
سفر به سنجان چین / نادره‌ی بدیعی ۱۶۲
در غرب چه خبر؟ / ایرج هاشمی زاده ۱۷۱
طرح و برنامه «ایرانسرای فردوسی» ۱۷۹
کتابهای برگزیده سال ۱۹۹۱ / حسن فیاد ۱۸۲
جایزه انجمن مترجمان ادبی یونان ۱۸۴

قوم از یاد رفته (کاوش در باره قوم صابین مندایی) / ایرج وامقی ۱۸۷
نگاهی به اصطلاحات نقد در زبان اردو / رضا فرخفال ۲۰۷
خیابان نیوگراپ / اسماعیل جمشیدی ۲۱۱
واقعیت و خیال (نقد کتاب «رعد و برق بی باران»)/ حسین مهرعلی ورجانی ۲۱۶
نفحات الانس / علی شهاب ۲۲۱
جاذبه‌های سیروسفر در ایران / محمود معتدی ۲۲۳
اخبار کتاب جهان / سیاوش سرتیپی ۲۲۵
گوش‌های غرب ایران / نیکو سرخوش ۲۲۹

گفتگو با همسر استاد محمدرضا شجریان ۲۳۱
آشنایی با نوارهای تازه موسیقی / رابعه افتخاری ۲۳۷
نیش‌نوش / صدیق تعریف ۲۴۰

معرفی کتاب / عقاب‌علی احمدی ۲۴۴
اخبار اهل قلم ۲۴۹

رویدادهای فرهنگی و هنری ۲۵۲

هزار بار مردن و زنده شدن در هر روز! / محمد تقی صالح پور ۲۵۶

نامه‌ای از تاجیکستان / پروفیسور آبرت خروموف ۲۵۹

نگاهی به مجله‌های ادبی، فرهنگی و هنری / محمد افتخاری ۲۶۰

کتابهای کتابخانه طهوری ۲۶۷

دانشمندان، استادان، دوستان اهل قلم، هنرمندان، نویسندگان گرامی و همکاران مطبوعاتی به وسیله فرستادن نامه، اعلان تسلیت و حضور در مراسم یادبود و پرسه، در سوک پدرم شادروان عباس دهباشی تسلی بخش این خاطر خسته شدند و مرا بیش از پیش منت پذیر ساختند.

اگر به سبب تألمات روحی در عرض سپاس حضوری قصوری رفته است از همه سروران و عزیزان پوزش می طلبم و بار دیگر از آنها لطف و مکرمت تشکر می کنم.

علی دهباشی

یکبار دیگر از شما خوانندگان عزیز و غیرتمند برای ادامهٔ حیات «کلک» استمداد می‌کنیم. تأخیر در انتشار ناشی از نابسامانیهای مالی مجله است. همت کنید تا نشریه‌ای که مورد پسند شما است به تعطیلی و خاموشی گرفتار نشود.

کلک از جمله مجلاتی است که از درآمد اشتراک، نفسی به سختی می‌کشد و امیدواریم دوستان به ماندگاری آن علاقه داشته باشند.

تقاضا داریم مشترکان محترم، وجه اشتراک خود را هر چه زودتر بفرستند و برای چندمین بار از نمایندگان شهرستانها خواهش می‌کنیم بدهی‌های خود را حواله کنند.

این مطالب را برای چندمین بار است که تکرار می‌کنیم و امیدواریم که مورد توجه قرار گیرد زیرا انتشار هر مجله‌ای به همت و غیرت طرفداران آن دوام پیدا می‌کند.

انواع ادبی

دکتر سیروس شمیسا

انواع ادبی / دکتر سیروس شمیسا

انواع ادبی یکی از شاخه‌های علوم ادبی و موضوع اصلی آن طبقه‌بندی کردن آثار ادبی از نظر ماده و صورت در گروه‌های مشخص است.

کتاب انواع ادبی نوشته‌ی دکتر سیروس شمیسا که نخستین تألیف مستقل در این زمینه به زبان پارسی است ضمن نشان دادن جایگاه «انواع» در علوم ادبی با تکیه بر آرای برجسته‌ترین نظریه‌پردازان ادبیات از ارسطو و هوراس و بووالو تا رنه ولک و نورترپ فرای و رومن یا کویسون، در برگیرنده‌ی بحث‌های مفصلی درباره‌ی انواع گوناگون ادبی از روزگاران کهن تا دوره‌ی معاصر است. بخش نخستین کتاب به تعریف و تبیین انواع قدیم؛ ادب حماسی، ادب غنایی، ادب نمایشی یا دراماتیک در ادبیات جهانی می‌پردازد. بخش میانی به انواع جدید؛ رمان و داستان کوتاه همراه با بحثی درباره‌ی قصه‌های سنتی ایران اختصاص دارد. بخش پایانی کتاب ویژه‌ی ادبیات پارسی است و در آن ضمن بررسی انواع متداول ادبی، قالب‌های شعر - این جمیل‌ترین جلوه‌گاه جان و جهان انسان ایرانی - همچون قصیده، غزل، مثنوی و... تا قالب شعر نو مورد بحث قرار گرفته است. در جای جای کتاب به تناسب مبحث و موضوع، نمونه‌های درخشانی از آثار برجسته‌ترین نمایندگان ادبیات ایران و جهان نقل شده است؛ فردوسی و مولانا و همیر و کافکا و خیام در کنار سوفکل و سعدی و حافظ و فاکنر و هدایت و شاملو و... هر یک مهر و رقم خود را بر «نوعی» و «قالبی» می‌زنند.

کتاب انواع ادبی برای همه‌ی مشتاقان فرآورده‌های ادبی؛ خوانندگان شعر و داستان و قصه و نمایشنامه مفید و ارزشمند است.

انتشارات باغ آینه، تهران، صندوق پستی ۱۶۹۸ - ۱۳۱۴۵

درپس آینه

روایتی از نبرد آینه در شاهنامه

هوشنگ دولت‌آبادی

تاریخ ایران کهن رشته‌ای دراز از ستیزهای به ظاهر پرهیزناپذیر است. مردم زمان ما برای بسیاری از این جنگهای ویرانگر دلیل قانع‌کننده‌ای نمی‌یابند و همین نکته باعث می‌شود که هر برگ از این تاریخ در نظرشان به صورت داستانی غم‌انگیز درآید و خصلت تراژدی به خود بگیرد. ظاهر کار چنین است که شخصیتها با همه بزرگی که دارند، همواره مانند بازیگرانی سربراه، نقشی را که از پیش برایشان معین شده ایفا می‌کنند و راهی را که در پیش رویشان گشوده شده تا آخر می‌پیمایند. این راه گاهی یکنواخت است و زمانی بسیار پرنشیب و فراز. دوران بعضی از شهریاران مانند هوشنگ تقریباً بدون حادثه می‌گذرد و این نشان می‌دهد که در روزگار ایشان ایران‌زمین از استواری برخوردار بوده است. از سوی دیگر روزگار سلطنت بعضی دیگر، مانند کاووس و گشتاسب پرماجر است و به دگرگونیهای بنیادی می‌انجامد. این رویدادها همه به ظاهر کم‌اهمیت و قابل اجتناب به نظر می‌رسند اما وقتی اتفاق می‌افتند، طوفانی در پی خود ایجاد می‌کنند و این حس را به وجود می‌آورند که دست نیرومندی در پس پرده جریان وقایع را هدایت می‌کند. گشتاسب اولین شاهزاده ایرانی است که از رسم و آیین سر باز می‌زند و در زمان حیات پدرش تاج و تخت او را طلب می‌کند. لهراسب دلیلی برای این زیاده‌طلبی نمی‌بیند و او را از گفتن سخن ناسنجیده برحذر می‌دارد. اما گشتاسب از پای نمی‌نشیند. اول به هند و بعد به روم می‌رود. در روم بی‌آنکه نسبش را آشکار کند، از خود دلاوری نشان می‌دهد، داماد قیصر روم می‌شود و او را به جنگ با ایرانیان ترغیب می‌کند. لهراسب به ناچار تخت و تاج را به گشتاسب می‌سپارد و خود گوشه‌نشین می‌شود. شهریاری گشتاسب را همه شاهان می‌پذیرند، مگر ارجاسب پادشاه توران و چین:

گزینش بدادند شاهان همه
مگر شاه ارجاسب توران خدای
گزینش نپذیرفت و نشنید پند
از او بستدی نیز هر سال باژ

نشستش دل نیکخواهان همه
که دیوان بدنندی به پیشش به پای
اگر پند نشنید از او دید بند
چرا داد باید به هامال باژ

در مراسم تاجگذاری گشتاسب از زال و رستم هم خبری نیست و ما دورماندن این دو را بعدها از اسفندیار می‌شنویم که در پیام خود رستم را سرزنش می‌کند و می‌گوید:

نرفتی بدان نامور بارگاه
کرانی گزیدستی اندر جهان
نکردی بدان نامداران نگاه
همی خویشان داری اندر نهان

مهمترین رویداد دوران شهریار گشتاسب، ظهور زردشت و دعوت این پادشاه به قبول دین بهی و روی برتافتن از دین پیشینیان است:

به شاه جهان گفت پیغمبرم
یکی مجمر آتش بیاورد باز
ز گوینده پذیر به دین اوی
بیاموز آیین و دین بهی

گشتاسب دین بهی را پذیرفت و بزرگان ایران را نیز به قبول کیش نو فراخواند:

بگیرید یکسر ره زردهشت
به نام و فر شاه ایرانیان
به آیین پیشینیان منگرید
به سوی بت چین بدارید پشت
ببندید کشتی همه بر میان
بدین سایه سروبن بغنوید

چو چندی برآمد بدین روزگار، زردشت گشتاسب را واداشت تا از باژ دادن به ارجاسب سرباز زند. وقتی خبر درآمدن گشتاسب از در کین به ارجاسب رسید:

از اندوه او سست و بیمار شد
پس آنکه همه موبدان را بخواند
که گشتاسب گشتست از راه دین
یکی پیر پیش آمدش سرسری
همی گوید از آسمان آمدم
خداوند را دیدم اندر بهشت
به دوزخ درون دیدم آهرمانا
پس آنکه خداوندم از بهر دین

ارجاسب و موبدان تصمیم می‌گیرند به گشتاسب هشدار بدهند و او را به آیین خود باز بخوانند:

یکی نامه باید نوشتن کنون
بیایدش دادن بسی خواسته
مرو را بگفتن کزین راه زشت
مرآن پیر ناپاک را دور کن
سوی آن زده سر ز فرمان برون
چه نیکو بود داده ناخواسته
بگرد و بترس از خدای بهشت
بر آیین ما بر یکی سور کن

نامه ارجاسب به گشتاسب بیشتر لحن دوستی و ترغیب دارد تا تهدید. او برای اینکه گشتاسب را از

راه کز باز بیاورد، آماده است تا کشور و گنجهایش را نثار کند. او می نویسد که ای نامور شهریار جهان
وای فروزنده تاج شاهنشهان:

شنیدم که راهی گرفتی تباه
بیامد یکی پیر مهتر فریب
سخن گفت از دوزخ و از بهشت
تو او را پذیرفتی و دینش را
برافکندی آیین شاهان خویش
تبه کردی آن پهلوی کیش را
تو فرزند آنی که فرخنده شاه
برآرنده اورمزد مهین
ز گیتی تو را برگزیده خدای
نکردی خدای جهان را سپاس
چو نامه بخواندی سر و تن بشوی
مر آن بند را از میان بازکن
میفکن تو آیین شاهان خویش
گر ایدونک پذیری این نیک پند
به تو بخشم این بیکران گنجها
زمین کشانی و ترکان چین

ما روز روشن بکردی سیاه
تو را دل پر از بیم کرد و نهیب
به دلت اندرون هیچ شادی نهشت
بیاراستی راه و آیینش را
بزرگان گیتی که بودند پیش
چرا ننگریدی پس و پیش را
بدو داد تاج از میان سپاه
نگارنده آسمان و زمین
مهانت همه پیش بوده به پای
نبودی بدین روز بد ره شناس
فریبده را نیز منمای روی
به شادی می روشن آغاز کن
بزرگان گیتی که بودند پیش
ز ترکان تو را نیز ناید گزند
که آورده ام گرد با رنجها
تو را باشد این همچو ایران زمین

از این نامه پیداست که آنچه در دربار گشتاسب می گذشته برای ارجاسب که پایبند به دین شاهان
پیشین بوده تا بدانجا ناپسند بوده است که سزاوار دیده برای پیشگیری از آن تاج و تختش را فدا کند.
خدایی که او برایش قدرت بیکران قائل است باخدای تازه به میدان آمده زردشت فرق دارد و
اورمزدی که برآرنده شاهان پیشین و نگارنده آسمان و زمین است، غیر از اورمزدی است که زردشت
مدعی آوردن پیام اوست. برای اینکه از این دین پهلوی شهریاران پیشین آگاهی بیایم باید چند گام به
عقب برگردیم:

... در زمانی نه چندان دور از دوران گشتاسب و ارجاسب، در عهد شهریاری منوچهر، زال را
موبدان به پای بازجویی مذهبی می کشند. پرسشها و پاسخهای این بازجویی نشانگر آنند که دین
منوچهر زروانی بوده است اما ما قبل از اینکه این رویداد را مورد بررسی بیشتر قرار دهیم باید به
روایاتی که از دین زروان خدای زمان به جای مانده است نظری بیفکنیم:

... آنوقت که هیچ چیز و هیچ کس نبود، زروان یا زمان وجود داشت اما با همه بزرگی که داشت،
کسی نبود که او را آفریدگار بنامد. از اینرو بر آن شد که فرزندی بیاورد تا گیتی به دست او خلق شود.
پیش خود چنین مقرر داشت که هزار سال در خود فرورود تا فرزندی در درونش به وجود بیاید و رشد
کند... اما بعد از هفتصدسال دستخوش تردید شد و از خود پرسید که از این ریاضت حاصلی به بار
خواهد آمد یا نه. از تردید و شک خدا در کنار اورمزد، فرزندی که به خواسته او خلق شده بود، نطفه
اهریمن بسته شد... در پایان دوره هزارساله، زروان از وجود موجود دومی در داخل پیکر خویش آگاه

گشت. با خود اندیشید که اورمزد کامل تر و به دهانه زهدان نزدیک تر است پس اوست که اول بیرون خواهد آمد. مقرر داشت که پادشاهی گیتی به فرزندی سپرده شود که نخست پدیدار گردد. اهریمن از اندیشه زروان آگاه شد، دیواره را سوراخ کرد و پیش از اورمزد بیرون آمد. زروان از دیدن رنگ تیره و احساس بوی بد اهریمن ناخشنود شد و میخواست او را براند، اما اهریمن قراری را که زروان گذاشته بود یادآور شد... خدا زروان پایبند قول و قرار بود و نمی توانست آن را نادیده بگیرد... اورمزد سربراه و تابع نظم و قانون، از راه مورد انتظار بیرون آمد. سپید رنگ و خوشبو بود و در خور پادشاهی گیتی، اما برادر توامانش با پیمودن بیراهه در گیتی حکومت یافته بود... زروان خرقة سپید راهبان را بر اورمزد پوشاند و گفت تو آفریننده خوبی ها خواهی بود و عاقبت خوبی بر بدی چیره خواهد شد. بعد خرقة ای بر قامت اهریمن پوشاند که تار و پودش از آرز بود...

زروان از آنچه روی داده بود، خشنود نبود زیرا در جریان این وقایع از وجود خودش و نقصی که داشت آگاه شده بود و می دانست که باید خود را بیالاید. این بود که از وجود بیکرانیش که آغاز و انجامی نداشت، دوازده هزار سال را جدا کرد تا در این زمان محدود اورمزد و اهریمن به مقابله با هم پردازند. همینطور از فضای بیکرانی که داشت، سپهر را جدا کرد تا فضای این رویارویی باشد و نیز برجهای دوازده گانه را آفرید تا مخلوقها در جای خود بمانند و نظم عالم در هم نریزد...

... در ابتدای این زمان محدود، اورمزد به خلق موجودات از جمله خورشید و زمین و ماه و عناصر چهارگانه پرداخت اما اهریمن هم بیکار نمی نشست و هر بار با خلق اضداد، آفریده های اورمزد را پلید می کرد. در میان مخلوق اهریمن از همه توانا تر و پلید تر آرز بود که مظهر همه خواستن ها در همه ابعاد ممکن بود و چنانچه اتفاقات بعدی نشان دادند آنقدر نیرومند بود که اورمزد هرگز نتوانست موجودی برای مقابله با او خلق کند و یا آفریده های خود را به سلاحی مجهز کند که در برابر آرز کارایی داشته باشد. شاید هم زروان با آگاهی از همین نیرو خرقة ای از تار و پود آرز بر اهریمن پوشانده بود...

... در سه هزار سال اول زمان محدود به دلایلی که گفته شد، کار آفرینش پیشرفت چشمگیری نداشت و اورمزد و اهریمن دوش به دوش پیش می رفتند. اورمزد به ناچار دست نیاز به سوی زروان دراز کرد و زروان «وای» خدای طوفان و نظم را آفرید تا به کار آفرینش سروسامانی ببخشد. وای عهده دار حفظ اعتدال در همه کارها شد و هنوز هم ایرانیان در برابر بی اعتدالی ها نامش را بر زبان می آورند و بی آنکه بدانند از او کمک می خواهند... زروان همینطور میترا و سروش و راشن را آفرید تا بر مبارزه بین اورمزد و اهریمن ناظر باشند و نگذارند کسی از راه و روشی که از پیش مقرر شده، منحرف شود. این «قرارداد» که به دستور زروان بین اورمزد و اهریمن بسته شد، قالب تغییرناپذیر همه وقایعی است که تحقق آنها از پیش به خواسته زروان مسلم شده و «بخت» یا سرنوشت نام دارد. سرنوشت آنچنان نیرومند است که هیچیک از بازیگران بزرگ و کوچک داستان آفرینش یارای سرپیچی از آن را ندارد...

... در پایان سه هزار سال اول اورمزد فرصتی به دست می آورد و ورد اعظم «آهونوره» را در گوش اهریمن زمزمه می کند. نیروی این دعا آنچنان بود که اهریمن با شنیدن آن از خود بیخود شد و تقریباً سه هزار سال به خود نیامد. در این مدت اورمزد با آسودگی به کار خود مشغول بود و تنها آرز به مقابله با او می پرداخت. در تمام این دوران، زروان دخالتی در مبارزه بین اورمزد و اهریمن نمی کرد زیرا او

بالتر از خوبی و بدی قرار داشت. زروان فقط خواستار آن بود که کار آفرینش بر اساس نقشه از پیش تعیین شده او به پایان برسد. او می خواست در جهان نظم و قانون حکمفرما باشد و کسی از مشیت او که تقدیر است سر نیچد...

... وقتی ناتوانی اهریمن به درازا کشید، دیوان به تکاپو افتادند تا او را بیدار کنند اما توفیقی به دست نیاوردند. عاقبت «جه» زن بدکاره که آفریده اهریمن بود قد برافراشت و قول داد که همه آفریده های اورمزد را آلوده کند. این قول و قرار اهریمن را بیدار کرد و به او قدرت داد تا به مبارزه ادامه بدهد...

... همزمان با این رویدادها، در سپهر، یعنی پیکر محدود زروان اولین انسان گیومرت یا کیومرث پدید آمد. گیومرت خوش سیما و پارسا بود اما جه او را آلوده و آسیب پذیر ساخت. از نطفه گیومرت که برخاک افتاد بوته ریواسی روید. از شاخه های این ریواس اولین زن و مرد یعنی مشی و مشیانه برآمدند. این دو تا پنجاه سال به هم رغبت جنسی نداشتند تا آنکه از آنها را با این راز آشنا کرد. پس از این آگاهی، آن دو نسل آدمی را به وجود آوردند. آدمیان با آنکه آفریده مستقیم زروان بودند، آلوده شده بودند و در خور آن نبودند که نقش مؤثری در کار جهان به عهده بگیرند. زروان برای هر انسان سرنوشتی تعیین کرد که از قبول آن گریزی نبود و سرپیچی و زیاده طلبی در مسیر آن تغییری به وجود نمی آورد. وقتی عمر یک انسان به سر می آمد، وای خدای طوفان و نظم و قانون او را می گرفت و خدای مرگ و بخت که جز زروان نبود، او را می برد. زندگی انسان از ابتدا تابع بخت بود که از پیش به وسیله زروان تعیین شده بود. انسان مجبور بود از قانون و جبر سرنوشت بی چون و چرا پیروی کند. بنابراین او اختیاری برای انتخاب راه درست یا نادرست نداشت. در چنین شرایطی طبعاً پاداش و کیفری هم در کار نبود و زندگی پس از مرگ و بهشت و دوزخ در آیین زروان جایی نداشت. حلقه های زنجیر جبر خدای زمان بر دست و پای آدمیان آنچنان محکم و سنگین بودند که کسی جز آنچه بود، طلب نمی کرد. زروان با در دست داشتن اختیار روز و شب و سال و ماه که جزئی از وجود خودش بودند، در هر دم کار جهان و از جمله رفتار انسانها را تنظیم می کرد و در قالب خدای بخت، هر چیز و هر کس را در مدار از پیش تعیین شده نگاه می داشت. کلمه داد که در نوشته های زروانی بسیار دیده می شود، معنی امروزی یعنی عدل را ندارد بلکه معنایش «داتاستان» یا نظم جهانی است و وقتی پادشاهان زروانی از داد سخن به میان می آوردند، مقصودشان این بود که قصد دارند در پاسداری از این نظم بکوشند. نظم جهانی فقط جاری شدن مشیت زروان خدای زمان است که فارغ از خوبی و بدی و بالاتر از کشمکشهای اورمزد و اهریمن است. تنها معارض این مشیت آن است که گاهی تخم خواسته ای یا اشتیاقی را در دل انسانها می کارد. به همین دلیل گاهی چنین به نظر می رسد که زمان محدود در حقیقت عرصه جنگ بین زروان و آز است. شاید اگر آز یارای آن را داشت که در برابر نیروی بیکران زروان قد برافزاد، به این دلیل بود که در خود زروان نشانه هایی از آز وجود داشت: مگر خود او نبود که می خواست موجوداتی باشند تا او را آفریدگار بنامند و مگر خود او نبود که برای بافتن خرقة اهریمن تاروپود آز را در اختیار داشت؟ شاید نقصی که در وجود زروان بود، شک و تردید نبود بلکه آز بود و او ماجرای پرفراز و نشیب آفرینش را فقط برای این به راه انداخته بود که خودش را از گزند آز برهاند...

... در سه هزار سال سوم جنگ، اهریمن با نیروی بازیافته به تاخت و تاز در قلمرو اورمزد پرداخت

و با کمک دستیارانش آنقدر پلیدی آفرید که دست آوردهای سه هزارساله اورمزد در خطر نابودی قرار گرفت. اما در سه هزار سال آخر، نفی خواسته‌های دنیا که قانون زروان بود موجب شد که موجودات از کار و تولید روگردان شوند. دیوان با کمبود خوراکی روبرو شدند و یکدیگر را کشتند و خوردند تا آنکه از جمع آنان فقط خشم و آذ باقی ماندند. آذ، خشم را از پای درآورد و خورد. بعد تنها چیزی که برای خوردن باقی مانده بود، اهریمن بود. به روایتی، آذ، اهریمن را خورد و به روایتی دیگر اهریمن از بیم آذ به سوراخی در ژرفای زمین فرو رفت و دیگر هرگز بیرون نیامد. بعد آذ از گرسنگی مرد و یا به دست سروش کشته شد و به این ترتیب ماجرای آفرینش به پایان رسید و زمان محدود در زمان بیکران جاری شد...

در این صحنه آخر، سر نوشت موجودات از جمله اورمزد و انسان آنقدر بی‌اهمیت بوده که حتی از آن ذکری به میان نیامده است. بهترین فرجامی که می‌توان برای اورمزد تصور کرد این است که از کار آفرینش که چندان لیاقتی در آن نشان نداده بود معاف شده باشد. اما انسان کماکان در دنیا باقی مانده بود و چون راه به جایی نداشت، مجبور بود آنچه را که پیش می‌آمد به صورت بخت خویش و اراده غیرقابل‌تغییر زروان بپذیرد. نتیجه‌ای که از چنین اعتقادی حاصل می‌شود این است که مردم زندگی را خوار بدانند و تا سرحد امکان میانه‌روی پیشه کنند تا دستخوش وسوسه آذ نشوند و از گزند خشم زروان ایمن بمانند...

اگر با توجه به اصول دین زروان، به بررسی محاکمه دینی زال در زمان شهریاری منوچهر پردازیم، تصویری از اعتقادات مذهبی آن زمان به دست می‌آوریم: زال سپیدموی و سرخ تن به دنیا آمد. فرزندی بود که بسیار انتظارش را کشیده بودند، اما ظاهرش با آنچه می‌خواستند، فرق داشت. دور از ذهن نیست که آمدنش سام و دیگران را به یاد زادن اهریمن از زروان انداخته باشد. سام با دیدن زال بر سر ایمان خویش می‌لرزد و از خدا طلب بخشایش می‌کند:

از این بچه چون بچه اهرمن	سیه چشم و مویش بسان سمن
چو آیند و پرسند گردنکشان	چه گویند از این بچه بدنشان
چه گویم که این بچه دیو چیست	پلنگ دورنگ است یا خود پرست

زال را به فرمان سام به کوه البرز می‌گذارند. سیمرغ او را می‌پرورد. سام بعد از گذشتن سالها از کرده پشیمان می‌شود و زال را بازمی‌یابد و به سیستان بازمی‌آورد. منوچهر از سرنوشت زال بیمناک می‌شود. سام و زال را فرا می‌خواند و از ستاره‌شناسان می‌خواهد تا در اختر زال بنگرند:

بفرمود پس شاه تا موبدان	ستاره‌شناسان و هم بخردان
بجویند تا اختر زال چیست	بر آن اختر از بخت سالار کیست
چو گیرد بلندی چه خواهد بدن	همه داستانها بیاید زدن
ستاره‌شناسان و هم موبدان	گرفتند یک‌یک از اختر نشان
بگفتند با شاه دیهیم‌دار	که شادان بزی تا بود روزگار
که او پهلوانی بود نامدار	سرافراز و هشیار و گرد و سوار
چو بشنید شاه این سخن شاد شد	دل پهلوان از غم آزاد شد

زال در سیستان به کار آموختن هنرها پرداخت و سرآمد همگان شد. اما از برانگیختن جنجال دست برنداشت. به کشور مهرباب کابلی از تبار ضحاک رفت و با اینکه می دانست آنان را کیش دیگری است، دل به مهر رودابه بست. وقتی زال رودابه را به زنی گرفت، منوچهر از عاقبت کار آنچنان بیمناک شد که زال را به بارگاه خود فرا خواند و دستور داد از او بازجویی دینی به عمل آید. پرسشهایی که موبدان در این بازجویی مطرح می کنند، مو به مو و نکته به نکته، فقه زروانی است:

نشستند بیدار دل بخردان	همان زال با نامور موبدان
بدان تا پرسند از او چند چیز	نهفته سخنهاى در پرده نیز
پرسید از زال زر موبدی	از این تیزهش راه بین بخردی
که دیدم ده و دو درختی سهی	که رستست شاداب با فرهی
از آن برزده هر یکی شاخ سی	نگردد کم و بیش در پارسی
دگر موبدی گفت کای سرفراز	دو اسب گرانمایه تیزتاز
یکی زآن به کردار دریای قار	یکی چون بلور سپید آبدار
بجنبند و هر دو شتابنده اند	همان یکدگر را نیابنده اند
سه دیگر چنین گفت کان سی سوار	کجا برگذشتند بر شهریار
یکی کم شود راست چون بنگری	همان سی شود باز چون بشمری
چهارم چنین گفت کان مرغزار	که بینی پر از سبزه و جویبار
یکی مرد با تیزداسی بزرگ	سوی مرغزار اندر آید سترگ
همه تر و خشکش به هم بدرود	اگر لابه سازی سخن نشنود
دگر گفت کان سرکشیده دو سرو	ز دریای پرموج برسان غرو
یکی مرغ دارد بر ایشان کنام	نشیمش به شام آن بود این به بام
از این چون پیرد شود برگ خشک	بر آن برنشیند دهد بوی مشک
از آن دو همیشه یکی آبدار	یکی پژمریده شده سوگوار
پرسید دیگر که بر کوهسار	یکی شارسان یافتم استوار
خرامنده مردم از آن شارسان	گزیده به هامون یکی خارسان
بناها کشیدند سر تا به ماه	پرستنده گشتند و هم پیشگاه
از آن شارسانشان به دل نگذرد	کس از یادکردن سخن نشمرد
یکی بومهن خیزد از ناگهان	بر و بومشان پاک گردد نهان
از این شارسانشان نیاز آورد	هم اندیشگان دراز آورد
به پرده درست این سخنها بجوی	به پیش ردان آشکارا بگوی
گر این رازها آشکارا کنی	ز خاک سیه مشک سارا کنی

زال به این پرسشها یک یک پاسخ می دهد و پایبندی خود را به آیین زروان به اثبات می رساند:

زمانی در اندیشه بد زال زر	بر آورد بال و بگسترده پر
و زان پس زبان را به پاسخ گشاد	همه پرسش موبدان کرد یاد
نخست از ده و دو درخت بلند	که هر یک همی شاخ سی برکشند

به سالی ده و دو بود ماه نو
بسی روز مه را سر آید شمار
کنون آنکه گفتی ز کار دو اسب
سپید و سیاه است هردو زمان
شب و روز باشد که می بگذرد
نیابند مر یکدگر را بتگ
و دیگر که گفتی از آن سی سوار
از آن سی سواران یکی کم شود
شمار مه نو بدین گونه دان
نگفتی سخن جز ز نقصان ماه
کنون از نیام این سخن برکشیم
ز برج بره تا ترازو جهان
چو زین بازگردد به ماهی شود
دو سرو آن ترازوی چرخ بلند
برو مرغ پران تو خورشیددان
دگر شارسان از بر کوهسار
همین خارسان این سرای سپنج
همی دمزدن بر تو بر بشمرد
برآید یکی بادا با زلزله
همه رنج ما مانده با خارسان
کس دیگر از رنج ما برخوردار
چنین رفت از آغاز یکسر سخن
اگر توشه مان نیکنامی بود
وگر آز ورزیم و پیچان شویم
گر ایوان ماسر به کیوان بر است
چو پوشند بر روی ما خشت و خاک
بیابان و آن مرد با تیزداس
تر و خشک یکسان همی بدرود
دروگر زمانست و ما چون گیا
به پیرو جوان یک به یک ننگرد
جهان را چنین است ساز و نهاد
از این در درآید وز آن بگذرد
زمانش همین است رسم و نهاد
چو زال این سخنها بکرد آشکار

چو شاه نو آیین ابرگاه نو
برین سان بود گردش روزگار
فروزان به کردار آذرگشسب
پس یکدگر نیز هر دو دوان
دم چرخ بر ما همی بشمرد
دوان همچو نخجیر از پیش سگ
کجا برگذشتند بر شهریار
به گاه شمردن همان سی بود
چنین کرد فرمان خدای جهان
که یک شب کم آید همی گاه گاه
ز دو سرو کان مرغ دارد نشیم
همی تیرگی دارد اندر نهان
بدان تیرگی و سیاهی شود
کزوئیم شادان از او مستمند
جهان را به دو بیم و امید دان
سرای درنگ است و جای شمار
که هم ناز و درد است و هم رنج و گنج
هم او برفزاید هم او بشکرد
زگیتی برآید خروش و خله
گذر کرد باید سوی شارسان
نماند بر او نیز و هم بگذرد
همین باشد و این نگردد کهن
روانمان بدان سرگرمی بود
پدید آید آنکه که بیجان شویم
از آن بهره ما یکی چادر است
همه جای ترس است و تیمار و باک
تر و خشک را زو دل اندر هراس
اگر لابه سازی سخن نشنود
همانش نیره همانش نیا
شکاری که پیش آیدش بشکرد
که جز مرگ را کس ز مادر نژاد
زمانه برو دم همی بشمرد
به یک دست بستد به دیگر بداد
از او شادمان شد دل شهریار

از شادمانی دل شهریار، پس از شنیدن پاسخهای زروانی زال می‌توانیم نتیجه بگیریم که دین منوچهر و زال زروانی بوده است و چون تا زمان گشتاسب و ارجاسب خبری از تغییر دین نیست، می‌توان قبول کرد که وقتی ارجاسب گشتاسب را به بازگشت بدین شاهان پیشین و دین خودش فرامی‌خواند، منظورش آیین زروان است. برای ارجاسب زروانی، سرپیچیدن گشتاسب از تقدیر و پذیرفتن دین نوین قابل تحمل نیست و باید با هر چه دارد یعنی مال و جان از تحقق چنین بدعتی جلوگیری کند. از سوی دیگر برای گشتاسب دین بهی که دنیا و خواسته‌های مادی را عزیز می‌دارد و معتقد است که از راه داشتن دنیا می‌توان رستگاری آخرت را خرید، یک موهبت بادآورده است که اگر با زردشت نمی‌آمد، گشتاسب ناچار بود برای توجیه زیاده‌طلبی و آز خویشتن، دینی نظیر آن را خود بیافریند. بدین ترتیب باید قبول کرد که زردشت و گشتاسب هر دو به هم نیاز داشتند، یکی برای اینکه آیین نوینش را به زور شمشیر گسترش دهد و دیگری برای اینکه در پس اصول دین نو، اعمال گذشته خود را موجه جلوه دهد. اما این دو با دو کانون مقاومت مهم روبرو بودند یکی ارجاسب که بر کشوری نیرومند و پهناور حکمروا بود و دیگر بزرگان زابلستان یعنی زال و رستم که روزگار درازی نگهدارنده تاج و تخت و آیین ایران بودند و در میان ایرانیان آنچنان نفوذ و احترامی داشتند که تا بودند و حرمتشان پابرجا بود، کسی دین بهی را بی‌چون و چرا نمی‌پذیرفت. از میان برداشتن این دو دشمن برای پیشرفت کار گشتاسب ضرورت قطعی داشت اما از میان این دو، ارجاسب حریف شکست پذیرتری بود چون با همه نیرومندی، بیگانه بود و می‌شد جنگ با او را دفاع از ایران جلوه بدهند و از همه بزرگان و پهلوانان ایران‌زمین برای از بین بردن او کمک بگیرند. در نبرد بین گشتاسب و ارجاسب، نقش تحریک کننده زردشت کاملاً آشکار است:

به شاه جهان گفت زردشت پیر
که در دین ما این نباشد هژیر
که تو باز بدهی به سالار چین
نه اندرخور دین ما باشد این

گشتاسب با ارجاسب از در کین درآمد. پیشنهاد او را در مورد معاوضه کشور چین با دین بهی نپذیرفت و بدینگونه زمینه برای جنگ فراهم شد. در این پیکار عده بسیار زیادی از پهلوانان ایران زمین و از جمله زریر کشته شدند. مرگ زریر چنان هراسی در سپاه گشتاسب پدید آورد که حتی وقتی این شهریار دخترش همای را جایزه گرفتن انتقام زریر قرار داد، کسی پا پیش ننهاده. در آخر کار سوگند خورد که اگر کار به سود او دگرگون شود، تاج و تخت را به اسفندیار خواهد داد... و این یکی از سه باری بود که گشتاسب برای فریفتن اسفندیار چنین سوگندی یاد کرد و هر بار نیز اسفندیار که دین بهی و ارزش سوگند را باور داشت فریب خورد. در این جنگ، اسفندیار شاید به خاطر حفظ دین و آیین و شاید به خاطر وعده پدر تاجدار با نیرویی وصف ناشدنی به سپاه دشمن زد و چندان از ایشان بکشت که ارجاسب گریخت و ایرانیان پیروز شدند. وقتی ایرانیان پیروزمندانه به بلخ بازگشتند، گشتاسب اسفندیار را فراخواند:

درفشی بدو داد و گنج و سپاه
هنوزت نشد گفت هنگام گاه
بدو گفت پایت به زین اندر آر
همه کشورانت بدین اندر آر

اسفندیار نیز چنین کرد و در مدت کوتاهی سران کشوران همسایه را به راه راست آورد. برای گشتاسب پیروزیهای اسفندیار شمشیری دودم بود. گسترش قلمرو ایران و استوار شدن دین بهی را

هم که بخشیدن تاج و تخت به دروغ را نیکو آموخته و کارساز یافته بود، جاماسب را با وعده پوچ به دژ گنبدان فرستاد تا اسفندیار را از بند آزاد کند و به یاری بیاورد. باز آمدن اسفندیار، جنگ را به سود ایرانیان دگرگون کرد و ارجاسب گریخت. اما این بار دیگر شکسته شدن سپاه ارجاسب و گریختن او، حرمت از دست رفته دین بهی و گشتاسب را باز نمی آورد. پادشاه زروانی چین به نام دین، آتش مقدس را با خون پرستندگانش خاموش کرده بود و اگر خونش ریخته نمی شد، دیگر کسی اعتقادی به نیرومندی خدای زرتشت پیدا نمی کرد. ارجاسب با اسیرانی که در بلخ گرفته بود به روین دژ یعنی جایی رفت که گشودنش غیر ممکن می نمود. از این رو اسفندیار که انجام این مهم به او محول شده بود، می بایستی نیرویی فراسوی پهلوانان معمولی می یافت و به همین دلیل بود که از هفتخوان گذشت تا بر خودش و بر دیگران معلوم شود که شکست ناپذیر است. در تاریخ ایران کهن، غیر از اسفندیار فقط رستم بود که در سر راه خطرترین مبارزه اش یعنی رفتن به جنگ دیو سپید، به چنین دلگرمی ای نیاز داشت. در آنجا هم مقصد گشودن مازندران و از بین بردن سلطه هندوکیشانی بود که از دیر باز شکست ناپذیر به حساب می آمدند. البته بین هفتخوان رستم و هفتخوان اسفندیار تفاوتی وجود دارد. رستم خدا را در بالای سر، رخس را در زیر پا و فقط دعای زال را در پس سر داشت و از آنچه تقدیر بر سر راهش قرار داده بود آگاه نبود، در حالی که اسفندیار گرگسار پهلوان به بند کشیده ارجاسب را در اختیار داشت، هر شب لبش را با نیند و دلش را با وعید می گشود و از آنچه روز بعد و در خوان بعدی در انتظارش بود، آگاه می شد. گذشته از این، سپاهی گران در عقبش می آمد و این پشتگرمی کمی نبود... بین این دو هفتخوان این تفاوتها بودند، اما به هر حال هر دو بوته آزمایشی به حساب می آمدند که با گذشتن از آن پهلوان در نظر خودش و دیگران اعتبار تازه ای می یافت و با اطمینان بیشتری به پیشواز حوادث می رفت. شاید هم تفاوت بین این دو هفتخوان فقط در این بود که خدای رستم بالاتر از خوبی و بدی بود و کسی از مشیت او نه اطلاع داشت و نه راه گریز، در حالی که از خدای اسفندیار فقط خوبی انتظار می رفت و امکان این وجود داشت که پرستنده با او کنار بیاید...

عاقبت کار ارجاسب همان بود که انتظار می رفت. روزگار کسی را برای این از هفتخوان نمی گذراند که شکست بخورد. ارجاسب به دست اسفندیار کشته شد و با مرگ او خطری که گشتاسب و دین و کشور او را تهدید می کرد، از بین رفت. اما باز گشتاسب ماند و درد دیرینه اش: پسری که تاج می خواست؛ تاجی که تفویضش وعده داده شده بود و دلی که از تاج کنده نمی شد. وقتی اسفندیار پیروزمندانه به بلخ بازگشت، گشتاسب از وزیر دانایش خواست تا در ستاره اسفندیار نظر کند. جاماسب پاسخ آورد که اسفندیار در سیستان و به دست رستم کشته خواهد شد. گشتاسب از شنیدن این پیشگویی غمین می شود و برای چاره کردن می گوید:

به جاماسب گفت آن زمان شهریار	که این روز را خوارمایه مدار
اگر من سر تخت شاهنشاهی	سپارم بدو گنج و تاج مهی
نیند بروم زابلستان	نیند کس او را به کابلستان
شود ایمن از گردش روزگار	بود اخترش نیز آموزگار

اما روز بعد وقتی اسفندیار در حضور بزرگان خدمات خود را بر شمرد و وفای به عهد را طلب کرد،

گشتاسب او را روانه همان دامی ساخت که می دانست از آن رهایی نخواهد یافت:

از این بیش کردی که گفتمی تو کار
 نینم کنون دشمنی در جهان
 که نام تو یابد نیچان شود
 به گیتی نداری کسی را همال
 سوی سیستان رفت باید کنون
 برهنه کنی تیغ و کوپال را
 اسفندیار بهانه جویی و نیرنگ را در پس سخنان گشتاسب می بیند و می گوید:

تو را نیست دستان و رستم به کار
 دریغ آیدت جای شاهی همی
 تو را باد این تاج و تخت مهان
 همی راه جویی از اسفندیار
 ز گیتی مرا دور خواهی همی
 مرا گوشه ای بس بود در جهان

اما البته این فرصتی نبود که گشتاسب کار کشته از آن بگذرد. اسفندیار به ناچار به سوی زابلستان روان شد اما مصمم بود که در برابر رستم خود را مامور و معذور جلوه بدهد. در پیامی که به وسیله بهمن می فرستد به رستم یاد آور می شود:

که چندین بزرگی و گنج و سپاه
 تو پیش از نیاکان ما یافتی
 چو مایه جهان داشت لهراسب شاه
 چو او شهریاری به گشتاسب داد
 سوی او یکی نامه نوشته ای
 نرفتی به درگاه او بنده وار
 بعد به تفصیل از پیروزیهای گشتاسب سخن می گوید و می افزاید:

از آن گفتم این با تو ای پهلوان
 برآشت یک روز و سوگند خورد
 که او را به جز بسته بر بارگاه
 کنون من از ایران بدان آمدم
 چو بسته تو را نزد شاه آورم
 بباشیم پیشش به خواهش به پای
 نمانم که بادی به تو بروزد
 رستم به اسفندیار خوش آمد می گوید:

ز یزدان همین آرزو خواستم
 که بینم پسندیده چهر تو را
 اما در همان حال اسفندیار را از راهی که در پیش گرفته برحذر می دارد:

به گیتی بدینسان که اکنون تویی
 اگر بسپرد جان تو راه آرز
 تو آن کن که از شهریاران سزاست
 نباید که دارد سرت بدخویی
 شود کار بی سود بر تو دراز
 مدار آرز را دیو بر دست راست

به مردی ز دل دور کن خشم و کین جهان را به چشم جوانی مبین
 در آیین رستم زروانی هیچ چیز پلیدتر از آرز نیست و وقتی او اینچنین می گوید، می خواهد
 اسفندیار بداند که خواسته اش جای آشتی باقی نمی گذارد. اما اسفندیار نرمشی از خود نشان نمی دهد و
 راه جنگ هموار می شود. برای رستم نه این ممکن است که بند بر پای نهد و نه آنکه تیغ برکشد و با
 شهزاده ای چون اسفندیار که امید همه ایرانیان به اوست، بجنگد. ننگ بند و یا گریختن، دودمان و
 حرمتش را به باد فنا می دهد و کشتن اسفندیار بر همه رنجهایی که در راه حفظ تاج و تخت ایران زمین
 برده خط تباهی می کشد... اما از تقدیر گریزی نیست. رستم و اسفندیار بی آنکه خود بخواهند، به
 مصاف هم می روند. یکی به این امید که دیگری را بی آنکه آسیبی ببیند از باره به زیر بکشد و او را بر
 تخت بنشاند و دیگری با این قصد که پهلوان سالخورده را به پذیرفتن بند وادار کند و بهانه را از
 گشتاسب بگیرد. اما جنگ بین دو ابرمرد از هفتخوان گذشته تلطیف پذیر نیست. درگیر و دار نبرد، به
 تدریج سلاحهای برنده تری به کار گرفته می شوند، اما این فقط رستم است که زخم برمی دارد زیرا
 اسفندیار روین تن است. البته روین تن بودن اسفندیار خود در پرده ای از ابهام قرار دارد و حتی معلوم
 نیست خود او از آن خبر دارد یا نه. در جنگ با گرگسار وقتی دشمن:

یکی تیغ الماس گون برکشید همی خواست از تن سرش را برید
 بترسید اسفندیار از گزند ز فتراک بگشاد پیچان کمند...

و این نشان می دهد که اسفندیار تا آن زمان روین تن نبوده و یا اگر بوده از این برتری آگاهی
 نداشته است. در میان آنچه در فاصله آن جنگ تا نبرد رستم و اسفندیار روی داده فقط خوان دوم
 است که می تواند اسفندیار را روین تن کرده باشد. در این خوان وقتی پهلوان گرگها را کشت:

فرود آمد از نامور بارگی به یزدان بیاورد بیچارگی
 سلاح و تن از خون ایشان بشست بدان جای بر پاک جایی بجست
 پر از رنگ رخ سوی خورشید کرد دلی پر ز درد و سری پر ز گرد
 همی گفت کای داور دادگر تو دادی مرا زور و هوش و هنر

از سوی دیگر وقتی رستم در مجلس اسفندیار دست او را می گیرد و برای زور آزمایی می فشارد:

همی گفت و چنگش به چنگ اندرون همی داشت تا چهر او شد چوخون
 همه ناخنش پر ز خوناب گشت به روی سپهد پر از تاب گشت

و البته این به هیچ روی نشان روین تنی نیست. اما به هر حالت رستم کارگر نیفتادن تیغ و گرزش را
 می بیند و روین تن بودن اسفندیار را سیمرغ هم تأیید می کند. در پایان نخستین روز نبرد، رستم امان
 می یابد و نیمه جان نزد زال برمی گردد. زال در می یابد که زور بازوی رستم برای گرداندن این بلا کافی
 نیست. به ناچار بر آن می شود که با سوزاندن پر سیمرغ او را فراخواند و از او که مظهر خرد و توانایی
 است، کمک بطلبد. سیمرغ می آید و زال و رستم را درمانده می یابد:

بدو گفت سیمرغ شاها چه بود که آمد بدینسان نیازت به دود
 چنین گفت کاین بد به دشمن رساد که آمد به من از بد بدنژاد
 بیامد بدین کشور اسفندیار نکوبد همی جز در کارزار
 نخواهد همی کشور و تاج و تخت بن و بار خواهد همی با درخت

زال و سیمرغ هر دو می‌دانند که این بن و بار که در پیش آن کشور و تخت و تاج خواراست، فقط دین و آیین است که با کشته شدن رستم و زال و یا شکسته شدن حرمت ایشان دیگر پناهگاهی نخواهد داشت. سیمرغ اول زخمهای جانکاهی را که بر تن رستم و رخس بود، شفا می‌دهد. بعد از رستم می‌پرسد:

چرا رزم جستی از اسفندیار	چرا آتش افکندی اندر کنار
بدو گفت رستم گر او رای بند	نکردی دل من نبودی نژند
مرا کشتن آسانتر آید ز ننگ	اگر بازمانم به جایی ز جنگ
بدو داد پاسخ کز اسفندیار	اگر سر به خاک آوری نیست عار
که او هست شهزاده رزم زن	فر ایزدی دارد آن پاک‌تن

سیمرغ می‌گوید راز سپهر این است که هر کس خون اسفندیار را بریزد شوربخت می‌شود. بنابراین صلاح در این است که رستم از در لابه در آید و کار را به مشیت زمان واگذارد. زیرا اگر اسفندیار لابه و پوزش رستم را نپذیرد، پیداست که زمان مرگش فرا رسیده است:

گر ایدون که او را بیامد زمان نیندیشد از پوزشت بی‌گمان

در این صورت مشیت زمان بر این است که اسفندیار به دست پهلوان سیستان هلاک شود و البته از این خواسته گریزی نیست. آنگاه سیمرغ رستم را به سوی تنها سلاحی که بر اسفندیار کارگر می‌افتد راهنمایی می‌کند. چوب‌گزر را بدو می‌نماید و از او می‌خواهد تا تیری دوسر بسازد، آن را در آب رز بگذارد و بعد بر آن پر بنشانند. پیداست که این تیر که یافتن و پی‌بردن به راز آن از هیچ انسانی بر نمی‌آید، تیر تقدیر است. چنانچه خود سیمرغ در اینکه چه دستی آن را به سوی نشانه خواهد برد، جای تردید باقی نمی‌گذارد:

چو پوزش کنی چند و نپذیردت	همی از فرومایگان گیردت
به زه کن کمان را و این چوب‌گزر	بدینگونه پرورده در آب رز
ابر چشم او راست کن هر دو دست	چنان چون کند مردم گزپرست
زمانش برد راست او را به چشم	به چشم است بخت ارنداری تو خشم

روز بعد رستم به رزمگاه می‌آید و حتی به خدای زردشت توسل می‌جوید تا اسفندیار را از کینه‌ورزی بازدارد:

به دادار زردشت و دین بهی	بنوش آذر و فره ایزدی
به خورشید و ماه و به استا و زند	که دل را بتابی ز راه گزند...

اما گوش و چشم اسفندیار بسته است و به راهی می‌رود که سرنوشت در پیش پایش گذاشته است. جنگ ناخواسته رستم و اسفندیار با گذشتن تیر تقدیر از کمان رستم به آخر می‌رسد. رستم می‌داند که وسیله بی‌اراده‌ای در دست زمان بوده است و اعتقاد درونی اسفندیار، شهبوار دین بهی نیز به تقدیر و زمان هنوز به حدی است که می‌گوید:

فراوان بکوشیدم اندر جهان	چه در آشکارا چه اندر نهان
که تا راه یزدان به جای آورم	خرد را برین رهنمای آورم
چو از من گرفت این سخن روشنی	ز بد بسته شد دست آهرمنی

زمانه بیازید چنگال تیز نبد زو مرا روزگار گریز
 جنگ رستم و اسفندیار، دو ابرمردی که هر کدام سالیان بسیار دراز یکه‌تاز عرصه تاریخ ایران
 کهن بوده‌اند به گونه‌ای پایان می‌پذیرد که یکی جانش را بر سر سودای چیره شدن بردیگری می‌گذارد
 و یکی شوربختی و ننگ را به جان می‌خرد و چون مسلم است که هیچیک از این دو به میل و اختیار
 قدم به این میدان نگذاشته‌اند، برای ما که نظاره‌گر هستیم، چاره‌ای نمی‌ماند جز اینکه در پس ماجرا،
 وجود نیرویی بالاتر از قدرت و خواسته انسانها را بپذیریم. پهلوانان و بزرگان با همه شکوه و جلالتی که
 دارند، به نظر مهره‌های بی‌جانی می‌آیند که به مشیت نیرویی بیکران به این سو و آن سو رانده می‌شوند
 و وقتی زمانشان می‌رسد، طوفانی برمی‌خیزد و آنها را با خود می‌برد. در مورد جنگ رستم و اسفندیار
 چنین به نظر می‌رسد که نیروهای اصلی که با هم درستیزند، زروان خدای زمان و اهورامزدا خدای
 زردشت هستند و اگر از مصاف بین رستم و اسفندیار کسی پیروز بیرون نمی‌آید، از اینروست که
 جنگ بین جبر و اختیار پایان‌پذیر نیست. اختیار آرزویی تحقق‌نیافتنی است و جبر دشمن چیره دستی
 است که شرح قدرتش را حتی در جمع بی‌پرواترین رهروان راه اختیار می‌توان شنید: وقتی گشتاسب از
 خطری که در زابلستان در کمین اسفندیار است آگاه می‌شود، در یکی از لحظه‌های بسیار نادری که
 رفتارش رنگی از انسانیت دارد، به جاماسب می‌گوید با سپردن تاج و تخت به اسفندیار می‌توان از رفتن
 او به سیستان جلوگیری کرد. اما جاماسب موبد زردشتی که در اختران جبر زروانی را می‌بیند پاسخ
 می‌دهد:

از این برشده تیزچنگ ازدها به مردی و دانش که یابد رها
 بباشد همی بودنی بی‌گمان نجوید از او مرد دانا زمان

تیرماه ۱۳۷۰

کتابنامه:

- اشعار از شاهنامه فردوسی (نسخه ژول مول)، چاپ سازمان کتابهای جیبی، ۱۳۴۵ و نسخه چاپ مکو و نسخه چاپ انتشارات امیرکبیر.
- کتاب ملل و نحل، نوشته ابوالفتح محمدبن عبدالکریم شهرستانی، ترجمه مصطفی خالقداد هاشمی «با تحشیه سیدمحمدرضا جلالی نائینی چاپ شرکت افست، تهران ۱۳۵۸.
- مینوی خرد، ترجمه دکتر احمد نفضلی، انتشارات فرهنگ ایران باستان، شماره ۲۰۱ تهران، ۱۳۵۴.
- وندیداد، ترجمه محمدعلی داعی‌الاسلام، انتشارات دانش، تهران، ۱۳۶۱.
- علمای اسلام در روایت داراب هرمز دیار و روایت دستور برزو «مجموعه دست‌نوشته‌های کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران».
- R.C.Zachner: Zurvan. A Zoroastrian Dilemma. Biblo and Tannen Publ. New York. 1972
- G. Tucci: The Religions of Tibet. Routledge & Kegan paul publ. London.
- A. V. Williams Jackson: Researches in Manichaeism. Columbia University press, 1932.